

MASARYKOVA UNIVERZITA
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV PEDAGOGICKÝCH VĚD



VÝZKUM: SOCIÁLNÍ KLIMA V PROSTŘEDÍ ZÁKLADNÍCH ŠKOL ČR

BRNO 2004

KATEŘINA BAJGEROVÁ

Sociální klima v prostředí základních škol v ČR

Výzkumná studie je zaměřená na sociální klima v prostředí základních škol ČR a na prevenci šikany.

Zadavatel projektu: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR
Odborný gestor projektu: MUDr. Eva Millerová
úsek prevence odboru pro mládež MŠMT
Koordinátor projektu : Institut dětí a mládeže MŠMT
Spoluřešitelé : PhDr. Miluše Havlínová, Csc, PaedDr. Michal Kolář, Stanislav Větrovský, Ing. Jitka Sigmundová
Mgr. Jeroným Klimeš
Doba řešení projektu: 26.7.2001 - 31.1.2002

Hlavním cílem projektu bylo porovnání sociálního klimatu základních škol zařazených do programu Škola podporující zdraví a kontrolních škol, které tento program nerealizují. Východiskem byla hypotéza, že výchova ke zdraví a zdravému životnímu stylu a pozitivní sociální klima je potřebným základem, kterým škola předchází výskytu sociálně patologických jevů a současně základem, při kterém se podaří účinněji čelit těm jevům, které se přesto vyskytnou.

Výzkumná studie je zpracována koncepčně, v daných věcných i časových intencích. Řešitelský tým byl vybrán s ohledem na zvolené téma výzkumného záměru - Institut dětí a mládeže Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy (metodicko-koncepčně-koordinující pracoviště zabývající se problematikou dětí a mládeže), PaedDr. Michal Kolář (odborník na problematiku šikany) a PhDr. Miluše Havlínová (koordinátorka projektu Světové zdravotnické organizace Škola podporující zdraví, pracovnice Státního zdravotního ústavu).

Kompletní výzkumná studie včetně tabulkových a grafických příloh je k dispozici k nahlédnutí v úseku prevence odboru pro mládež MŠMT - tel. 02/57193272 (Mgr. Martina Budínská), e-mail: budinskam@msmt.cz

Cílem výzkumu je zjistit kvalitu některých ukazatelů sociálního klimatu ve školní třídě základních škol a porovnat ve zvolených ukazatelích mezi sebou školy účastníci se programem Škola podporující zdraví (soubor Zdravá škola) a školy bez tohoto programu (soubor kontrolní).

Za ukazatele sociálního klimatu školní třídy můžeme považovat výskyt jevů, které jsou ovlivňovány jeho kvalitou. Protože jde o dlouhodobý složitý proces, tak to, co je důsledkem, působí zpětně na svoje východiska a účastní se jako příčina dalšího vývoje.

Hlavní jsou dva souběžné děje, které se vzájemně ovlivňují: na jedné straně vzdělávací proces a na druhé straně sociální život lidského společenství, kterým je třída v rámci školy jako celku.

Kvalitu sociálního klimatu ve školní třídě jsme proto zkoumali v oblasti jmenovaných dvou jevů. V rámci obou oblastí jsme hledali odpověď na užší otázky:

1. jak se žáci cítí ve své třídě v situacích spojených s vyučováním: 1 část výzkumu);
2. co prožívají žáci, když se setkají se šikanováním ve třídě / ve škole a jak tuto situaci řeší: (2. část výzkumu).

Hypotézy / 1.část:

1. Budou-li v ukazatelích sociálního klimatu ve školní třídě zjištěny mezi školami v souboru Zdravá škola a školami kontrolními nějaké statisticky významné rozdíly, budou to rozdíly ve prospěch škol v souboru Zdravá škola.
2. Bude-li kvalita sociálního klimatu lepší ve školách v souboru Zdravá škola, projeví se to ve vztahu těchto škol k šikanování: přístup žáků i učitelů k šikanování zde bude otevřenější a poučenější než ve školách kontrolního souboru.

Hypotézy / 2.část:

1. V celém souboru základních škol se předpokládá značný - doposud zjištěný nebo vyšší výskyt šikanování.

Charakteristika a popis výběrového souboru základních škol

Sběr dat byl realizován v průběhu měsíce září 2001 na území celé ČR. Výběr škol pro reprezentativní vzorek se řídil rozložením škol zařazených do programu Škola podporující zdraví (projekt Zdravá škola), ke kterým byly přiřazeny podle lokality, velikosti a typu sídla školy kontrolního souboru.

Reprezentativnost vzorku je založena na vyváženém zastoupení škol podporujících zdraví a škol kontrolních vzhledem k typu a velikosti školy a sídla i průměrnému počtu žáků. Jelikož školy, které se účastní programu Škola podporující zdraví, nejsou rovnoměrně rozloženy na území ČR, výběrový soubor nemůže respektovat statistiky v rozložení a velikosti škol v ČR podle bývalých krajů a regionů.

Dílčí posun pro celoplošnou interpretaci tvoří i podmínka úplného zastoupení všech tříd druhého stupně na škole. Jelikož šetření probíhalo v 6., 7., 8. a 9. třídě na každé škole, byly do souboru zařazeny jen ty školy, které tuto podmínku splňují.

Počty škol podle krajů a regionů

Z celkového počtu 83 škol podporujících zdraví, které k červnu 2001 pracovaly v programu Škola podporující zdraví (Zdravá škola), bylo šetření provedeno na 35 vybraných školách.

Vzorek této skupiny byl stanoven na základě stratifikovaného výběru pracovníky Státního zdravotního ústavu, který je garantem projektu Zdravá škola.

Kontrolní skupina škol byla stanovena tak, že ke každé skupině škol v projektu Zdravá škola v dané lokalitě byl vybrán stejný počet obdobných škol, které se projektu neúčastní.

Po předběžné kontrole dotazníků a vyhodnocení výběru škol bylo do základního souboru zahrnuto 33 škol v projektu Zdravá škola a 33 kontrolních škol - tedy celkem 66 základních škol, což reprezentuje přes 6000 respondentů z řad žáků druhého stupně ZŠ.

Výslednou databázi pro statistické zpracování tvoří celkem 4088 respondentů, z čehož 2059 respondentů reprezentuje výpovědi žáků ze škol zahrnutých do souboru Zdravá škola a 2029 respondentů představuje výpovědi žáků kontrolního souboru.

Výzkumy sociálního klimatu, na něž bylo navázáno

Mezi prvními oblastmi, kde začalo být sociální klima (zpočátku v souvislostech se sociálním prostředím) pojímáno a studováno jako fenomén, jehož kvalita má vliv na pracovní motivaci a výkon v institucích, byla hygiena práce a psychologie práce. U nás Hladký a Matoušek již ve své práci z roku 1970 zahrnuli sociální prostředí definované mezilidskými vztahy v podniku, do struktury faktorů pracovního procesu, které je třeba brát v úvahu při posuzování rizik spolupůsobících při vzniku stresu.

Později se začalo téma sociálního klimatu objevovat ve výzkumech z oblasti školy a výchovy. K autorům těchto průkopnických let patří B. J. Fraser a jeho kolegové (1986), autoři u nás adaptovaného dotazníku k diagnostice sociálního klimatu (viz údaj níže), který jsme rovněž použili v referované studii. Pravděpodobně se snahou dosáhnout větší efektivity vzdělávání a brzy poté i v důsledku potřeby najít prostředky ke snížení rizikového chování lidí ve vztahu ke zdraví svému i druhých lidí a celé společnosti. Byla to spolu s potřebou dosahovat lepší kvality ve výsledcích vzdělávání i potřeba změnit cíle vzdělávání.

Novými cíli vzdělávání se měla stát výchova dětí a mládeže k odpovědnosti a správným rozhodnutím, k prosociálnímu a zdraví podporujícímu chování. Britští autoři (I. Young a T. Williams, 1989-1991), kteří zkoumali problematiku vymezení nejvhodnějších podmínek pro takový typ výchovy ve vzdělávacím procesu školy, velmi záhy začali svoje nálezy modelovat pro potřeby jejich implementace ve školách. Tak vznikl program The Healthy School, který po ověřovací fázi byl v roce 1990 přijat jako program pro Evropu a nazván Health Promoting School.

Bádání v oblasti sociálního klimatu se rozvinulo na celém světě. Pokusy o uchopení nově nahlíženého fenoménu byly patrné například v některých sděleních na každoročních konferencích Society for Stress and Anxiety Research (Ch. Spielberger, 1986, 1988, 1994). V poměrně těsném sledu za zahraničními autory, v roce 1988 přinesli domácí autoři první poznatky o zkoumání sociálního klimatu ve škole k nám. Přínosné bylo to, že zároveň do češtiny adaptovali jeden z tehdejších a dosud vyvíjených nástrojů Moje třída (J. Mareš a J. Lašek, 1988, 1989, 1991). O školním sociálním klimatu z pedagogického hlediska psal J. Průcha. Nejnověji v přehledu o některých šetřeních v této v oblasti (2001).

Sami jsme v opakovaných výzkumech studovali na školních dětech projevy stresu a zejména úzkostného prožívání školních situací jako předpokládaného ukazatele živelně působícího nekontrolovaného klimatu ve škole, které žáky ohrožovalo (M. Havlínová, 1985, 1987, 1989, 1992, 1994, 1995, 1998). Ve výzkumu z r. 1992-94 (M. Havlínová a kol., 1995, 1998) jsme mezi vybrané ukazatele zařadili i sociální klima a použili k tomu tehdejší verzi inventáře Moje třída. Předmětem psychologického šetření byli žáci 2. - 4. ročníků (N= 878) z pěti základních škol s různou kvalitou sociálních podmínek, které byly vyhodnoceny podle stanovených kritérií před zahájením šetření s žáky. Ve vícerozměrném porovnání všech pěti škol dohromady se v charakteru sociálního klimatu lišila škola A, B a C od školy D a E. Tyto dvě skupiny škol se zároveň lišily v charakteristikách sociálních podmínek. Škola D a E se vyznačovaly tím, že učitelé mohli učit podle svých představ, i když za odlišného přístupu: ve škole D bez pravidel a ve škole E organizovaně, v návaznosti na další sebevzdělávání v

moderní didaktice. Škola A, B a C se vyznačovaly direktivním řízením ze strany ředitele, z něhož někteří učitelé měli strach.

Zlepšení pro výzkumná šetření v oblasti sociálního klimatu přináší revidovaná verze inventáře Moje třída autorů první české adaptace. Revidovaná verze nese název čistě technický (Dotazník CES). Znění položek se nezměnilo, ale dotazník CES je nyní opatřen manuálem a vybaven potřebnými náležitostmi. Především pracuje s odlišnými dimenzemi sociálního klimatu na základě nových analýz a nových datech. Dimenzí je šest (sedmá vzniká součtem HS všech položek) a jsou nastaveny pozitivně. Podle srovnání první a revidované verze, nejde jen o změnu počtu a názvu dimenzí, ale i o jiné vazby mezi položkami. V prezentované studii jsme použili revidovanou verzi, a protože je to verze, která je publikována (J. Mareš a J. Lašek, 1998) a dána pedagogům k užívání (po certifikovaném kurzu), preferovali jsme ji, ačkoliv jsme si tím znemožnili přímé srovnání s cizími i vlastními výsledky v dané věci.

K ověření hypotéz výzkumu a s ohledem na dané možnosti, které byly vymezeny charakterem sběru dat pomocí sítě tazatelů, byly použity výlučně dotazníkové metody. Za klíčovou metodu jsme zvolili standardní Dotazník CES (Forma A): Jak se cítím v naší škole a třídě / pro žáky (J. Mareš, 1999), protože je určen také k použití pro pedagogy. Českou adaptaci vytvořili Jiří Lašek a Jiří Mareš (1988, 1991, 1998) podle anglického originálu (E. J. Trickett, R. H. Moos, 1973 a B. J. Fraser, 1984).

Dotazník je zaměřen na subjektivní prožitek dotazovaného. Je složen ze 23 položek, které jsou spolu obsahově vázány a shlukují se do několika různých dimenzí. U české populace autoři zjistili šest dimenzí, které jsme zde použili: D1-Učitelova pomoc žákům; D2-Orientace žáků na úkoly; D3-Vztahy mezi žáky ve třídě; D4-Zájem o průběh výuky; D5-Klid a pořádek ve třídě; D6-Jasnost pravidel; D1-D6 Součet. Dotazník o šikanování pro žáky (M. Kolář) a Dotazník k problematice šikanování pro pedagogy ZŠ (M. Kolář) jsou autorem účelově sestavené a v jeho dřívějších šetřeních ověřené dotazníky anketního typu, kde každá odpověď má samostatnou výpovědní hodnotu. Dotazník o škole pro ředitele ZŠ měl za úkol poskytnout faktografické údaje o profilu školy.

Jaká byla organizace

Vytipované školy byly požádány o účast ve výzkumu v době srpnových porad ve škole. Během měsíce září 2001 navštívili předem instruovaní tazatelé všech 66 škol, které s účastí souhlasily. Většinou v jednom vyučovacím dni v každé škole dotazníky administrovali. Podmínkou bylo, aby se žáky ve třídě nebyl přítomen žádný učitel.

Jak byla data zpracována statisticky

Výsledků prezentovaných ve studii bylo dosaženo zpracováním dat zatím na základní statistické úrovni a jednorozměrnými analýzami. (Uplatnění náročnějších postupů je v perspektivě.) Bylo použito třídění podle pohlaví, školního ročníku a příslušnosti k programu Škola podporující zdraví (kategorie škola).

Závěry

I. Výzkum potvrdil základní předpoklad - stěžejní hypotézu. Sociální klima je ve školách podporujících zdraví, které tvořily soubor Zdravá škola, statisticky významně příznivější než ve školách kontrolních. Oba soubory se mezi sebou liší statisticky významně ve čtyřech ze sedmi ukazatelů sociálního klimatu ve třídě v Dotazníku CEZ a to ve prospěch souboru

ŠPZ. Žádné srovnání nevyšlo statisticky významně ve prospěch kontrolního souboru. Jsou to tyto dimenze podle pořadí statistické významnosti:

Orientace žáků na úkoly (statisticky významné na 0,1% hladině)

Součtový skóre(st.v. na 0,1%hl.)

Zájem o průběh výuky(st.v. na 0,1% hl.)

Klid a pořádek(st.v.na 5%hl.)

Ve zbývajících třech dimenzích se soubory neliší.

Bylo ověřeno, že pozitivní sociální klima, které je považováno za hlavní cíl škol podporující zdraví (projekt Zdravá škola), od něhož se ostatní cíle odvíjejí, se jim daří uskutečňovat.

Tento výzkumný závěr je tedy evidentní zprávou o tom, že program Škola podporující zdraví efektivně naplňuje cíle, které si stanovil.

Výzkumné šetření potvrdilo i další předpoklad. Školy podporující zdraví účinněji než školy kontrolní podporují ochranu dětí před šikanováním.

Děti jsou významně lépe poučeny, jak mají rozlišovat sociálně patologické chování a co mají dělat proti takovým jevům jako je šikana. Žáci mají důvěru ke svým učitelům, věří že jim pomohou, když je bude někdo šikanovat. Významně častěji se proto na ně obrací, když jsou šikanováni. Děti ve školách podporujících zdraví hodnotí lépe i efekt pomoci učitele při šikaně. U všech relevantních otázek byly shledány statisticky významné rozdíly mezi souborem ŠPZ a souborem kontrolním, které byly ve prospěch souboru ŠPZ (st.v.na na hl. 0,1%-5%).

Druhá hypotéza nebyla potvrzena. Paradoxně vyšlo, že děti ve školách podporujících zdraví vypovídají, že jsou šikanovány více než děti v kontrolních školách. Tuto variantu jsme zcela nevyklučovali na základě metodologických zkušeností (kdo dovede a je ochoten jemněji diferencovat, napozoruje více jevů), byli jsme připraveni na její zkoumání.

Děti ve školách souboru Zdravá škola a souboru kontrolního se mezi sebou neliší ve velikosti výskytu šikany, ale liší se v míře jejího uvědomění.

Závěr

Hlavní hypotéza výzkumné studie byla potvrzena. ŠPZ naplňují cíle, které si jejich program stanovuje. Žáci v těchto školách pociťují a hodnotí sociální klima skutečně jako bezpečnější než ve školách, kde takový program nemají. Pocit neohrožujícího klimatu ze strany učitele se zúročuje v oblasti motivace k učení a práci. Soustavná činnost škol podporujících zdraví zaměřená na kultivaci sociálního prostředí se dále odráží v takových pozitivních změnách postojů jako je otevřenost k problémům, důvěra mezi žáky a učiteli a pomoc školy žákům. Uvedené postoje školy jsou podmínkami zásadního významu, aby se mohla dobře vypořádávat s projevy sociálně patologického chování některých žáků i celých skupin.